

**ДИНАМІКА СОЦІАЛЬНОЇ ДОВІРИ
ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ І БІЗНЕС-ПРОЦЕСИ**

У сучасних умовах актуальним є питання про можливість регенерації соціальної довіри в суспільстві, що сприятиме процесам соціально-економічного і бізнес-розвитку й конструюванню нації на основі збереження позитивних досягнень. Формування на основі відновлення соціальної довіри в суспільстві консенсуальних традицій, які сприяють розбудові громадянського суспільства, правової держави, що функціонує за ринкових умов господарювання, безпосередньо пов'язано з необхідністю створення і практичної реалізації принципово нового характеру відносин між владою та населенням, а також його соціальними групами.

Дослідження соціальної довіри мають глибокий практичний зміст, оскільки вони дозволяють конкретизувати інституційні процеси, що відносяться до централізованої державної політики з редистрибуції благ у сфері, наприклад, податкової системи, і перерозподілу їх між людьми та групами у сфері соціальної політики. Соціальна довіра допомагає створити формальні інститути й організації, домашні господарства і родини як соціально-економічні ланки.

Різноманітні аспекти соціальної довіри висвітлено в сучасних наукових працях. Так, С. Дьомін досліджує вплив довіри на концептуальні основи інноваційної модернізації високотехнологічних і наукоємких галузей економіки Росії [1], Кеннет Дж. Ерроу розкриває особливості довіри за умов колективного вибору і формування індивідуальних цінностей [2], Р. Емерсон аналізує вплив довіри на соціальну ціннісну філософію [3], колектив авторів під науковим керівництвом В. Хобти досліджує роль соціальної довіри при формуванні господарських рішень [4], О. Пасхавер вважає, що саме низький рівень

соціальної довіри обґрунтовує загальну корумпованість української економіки [5], вчені Національного інституту стратегічних досліджень оцінюють вплив соціальної довіри на перспективи економіки України в умовах глобальної макроекономічної нестабільності [6].

Однак відчувається певний брак розгорнутих досліджень впливу соціальної довіри на різні аспекти соціально-економічного розвитку країни в цілому і окремі бізнес-процеси. Таким чином, *метою* статті є визначення особливостей сучасної динаміки соціальної довіри і її впливу на соціально-економічні і бізнес-процеси.

Довіра, як і недовіра, мають місце тоді, коли люди діють, беручи до уваги ризик і невпевненість, яка виходить від інших агентів соціальних відносин. Довіра є проявом ставлення економічних агентів і людей у цілому відносно дій інших людей, що містить очікування того, як вони можуть поводити себе у тій чи іншій ситуації.

Соціологічні дослідження останніх років досить часто рясніють даними як про рівень довіри до різних соціальних інститутів, так і про рівень міжособистісної довіри громадян в умовах ринкових відносин. При цьому фіксується досить високий рівень недовіри фактично до всіх політичних інституцій (близько 50-70% залежно від типу інституції), а також до економічних агентів, зокрема до банків (близько 60%), страхових компаній (близько 55%) [7]. Такі статистичні дані не є втішними, тому що з такими показниками дуже важко здійснювати державне будівництво. Адже «будинок», тобто економічна структура і суспільство, повинні бути не тільки раціональними, економічно і соціально ефективними, а й зручними для кожного мешканця.

Власне, низький рівень довіри до публічних інституцій надзвичайно боляче відбивається на економічних показниках країни та довірі іноземних інвесторів до неї. Достатньо зупинитися на таких показниках. За останніми даними Світового банку на руках у населення України є до 20 мільярдів доларів [7]. Ці гроші експерти Світового банку називають «матрацними», оскільки після трасових фондів початку 90-х років люди не наважуються тримати гроші у банках або інших фінансових установах. Така форма збережень є надзвичайно неефективною не тільки з точки зору економіки, але і з точки зору домогосподарства. Крім того, що гроші не вливаються в загальноекономічний потік, вони ще зазнають індивідуальних ризиків, пов'язаних з можливістю пограбування, готівка в матрацах не збільшується в обсягах, втрачаючи при цьому купівельну спроможність. До речі, подібна ситуація спостерігається і в Росії, де в матрацах сховано близько 75 мільярдів доларів.

Прогнозні сподівання щодо збільшення банківських вкладень населення є марними. За даними соціологічного моніторингу, який здійснює Інститут соціології НАН України, тільки 15,2% населення тою чи іншою мірою довіряють банкам. Рівень довіри до страхових компаній ще нижчий – 8,6%. Це у той час, коли страхові компанії, наприклад, США виступають одними з найбільших інвесторів на фінансовому ринку. Для того щоб населення України віднесло ці 20 мільярдів до банків, потрібна довіра до бізнес-середовища взагалі. Також відзначимо, що, на думку фахівців Інституту стратегічних досліджень, невизначеність щодо сценаріїв розвитку світового фінансового ринку формує багатоваріантність розвитку економічної ситуації в Україні в середньостроковій перспективі. Виходячи з припущення, що головним важелем економічного зростання у найближчі 2-3 роки залишатиметься зовнішньоекономічний чинник, можемо прогнозувати широкий діапазон можливостей щодо економічної динаміки в Україні, обмежувачами якої служитимуть, з одного боку, перебіг світової кризи (рівень її деструктивності та поширення на Україну і на пов'язані з нею країни), а з ін-

шого – якість управління національною економікою, що визначатиметься адекватністю реагування на зовнішні виклики засобами економічної політики та спроможністю мінімізувати внутрішні економічні дисбаланси [6, с. 15].

Щодо господарюючих суб'єктів. Щоб компанія могла розраховувати на кредит, вона повинна володіти не тільки чинними формальними показниками, але й спиратися на об'єктивний послужний список, на те, що називають кредитною історією. Врешті-решт, їй просто повинні довіряти. У розвинутих країнах світу таким джерелом соціальної довіри виступають судові і правоохоронні органи, які стимулюють та контролюють втілення в реалізацію приватних інтересів через систему загальноприйнятих норм права.

Фактично мова йде про довіру до публічних інститутів. В Україні з такою інституційною соціальною довірою не склалося. Зокрема, рівень довіри до податкової інспекції складає 10,5%, до міліції – 14,2, до прокуратури – 14,7, до судів – 15,6%. За такої ситуації сподіватися на підвищення довіри через правовий захист населення і суб'єктів підприємництва нереально. Одночасно підвищуються мотиви та зростають підстави для розширення сфери тіньового ринку, в тому числі й особливо ринку цінних паперів. Але найголовніше, що ці проблеми довіри не може розв'язати ні окремо взятий громадянин, ні якась політична група, атмосферу довіри може створити тільки держава [8].

Той, хто мав можливість порівняти спосіб життя в Україні і в сучасних розвинутих країнах Європи і Північної Америки, ймовірно помічав начебто неістотні, але велими значущі відмінності в характері відносин між людьми. У більшості європейських країн людина може без пред'явлення документа сплатити рахунок, зняти номер у готелі, забронювати поїздку і здійснити безліч інших операцій, які в Україні неможливі без документа. У західних країнах людині прийнято на слово вірити лікарю, поліцейському, при влаштуванні на роботу, де майже ніколи не потрібно пред'являти ніяких формальних документів. В Україні ж для анало-

гічних операцій потрібно зібрати відповідні папери.

Відрізняються по країнах рівні довіри і до різних інститутів, включаючи власних співгромадян і людей взагалі, представників великого бізнесу, засобів масової інформації, релігійних і громадських організацій, правоохоронних органів і представників різних гілок влади. Доцільно дослідити, з чим пов'язана така, начебто немотивована, різниця у формальних і неформальних громадських інститутах (перш за все в соціальній довірі), і до чого вона приводить з погляду розвитку економіки і суспільства в цілому. Численні дослідження доводять, що цей зв'язок дійсно існує: в системі ринкових відносин невдалі інститути – як формальні, так і неформальні, – що позначаються на темпах економічного розвитку. Так, економічному зростанню перешкоджають корупція, непідзвітність влади населенню, недосконала система захисту прав власності. І навпаки, високий рівень довіри до ефективно діючих інститутів сприяє економічному зростанню.

Однією з ключових робочих гіпотез є та, що довіра виявляється ефективною, коли вона пов'язана з відповідальністю, причому саме це сполучення повинно включати як відповідальність за свої слова і дії перед іншими, так і перед самим собою за відсутності будь-яких зовнішніх стимулів і контролю. Тільки у цих випадках довіра стає невід'ємною частиною суспільної системи цінностей і може служити опорою для економічно значущої поведінки.

У динаміці соціальної довіри існують відповідні кризи, тобто такі явища, що не виникають несподівано. Вони мають свої рухи, часовий лаг, ознаки. В умовах ринкових відносин однією з ключових ознак кризи у період її піку є суттєве зменшення рівня соціальної довіри економічних суб'єктів до діючих економічних інститутів.

Коли існував біполярний світ (США – СРСР), всередині цих спільнот обов'язковість і довіра були способом протистояння зовнішній загрози. Ніхто не намагався пускатися до авантюри, їх поріг був досить високим, оскільки ціною питання було виживання.

Коли світ став багатополярним, ці пороги знизилися. Зняття зовнішніх загроз збіглося з агресивною фінансовою політикою США. Велетенська незабезпечена грошова маса, успадкована від рейганоміки, була посилена політикою зниження облікових ставок. А. Грінспен зробив гроші в саміх США "дешевими". Пороги відповідальності знижено, регуляторні механізми послаблено, домінував зручний погляд ринкового фундаменталізму: ринок усе виправить.

Так і сталось, ринок усе скорегував. Монополярний світ продемонстрував свою неспроможність. Таким чином, вихід з кризи слід шукати не лише в нових економічних підходах, але і в новій геополітичній організації світу. Так само монополізація влади з боку однієї політичної сили, повна неспроможність до політичних компромісів ведуть український політикум у кризу довіри до влади з боку суспільства.

Соціальну довіру потрібно відродити не лише у банківській чи фінансовій сферах. Довіра повинна стати основою трансформації і у політичному житті країни та в сфері економічних реформ, до яких підштовхує криза і післякризовий період. Довіра суспільства до фінансових установ і до влади, яка, як передбачається, регулює їх, стала першою жертвою фінансової кризи. У цьому немає нічого дивовижного, оскільки раніше поважані фірми показали, що вони недостатньо розуміли як самі інструменти, якими вони користувалися, так і ризики, які вони на себе узяли.

На жаль, якщо довіра не відновиться, це дорого коштуватиме суспільству і кожній людині. Р. Емерсон відзначав, що недовіра обходиться нам дуже дорого [3, с. 18]. Лауреат Нобелівської премії К. Ерроу висловив свою точку зору мовою економіки майже 40 років тому: «Можна легко довести, що багато в чому економічну відсталість у світі можна пояснити відсутністю взаємної довіри» [2, с. 29].

Дійсно, численні економічні дослідження показали тісний взаємозв'язок між рівнем довіри в суспільстві і його сукупною економічною ефективністю. Без взаємної до-

віри економічна активність сильно стримується.

Навіть у Європі є вагомі докази того, що країни, де взаємна соціальна довіра є висою, досягають великих результатів в інвестуванні, зокрема у венчурних капітальних інвестиціях, і готові використовувати більше гнучких контрактів, які також є вигідними для економічного зростання й інвестицій. Таким чином, якщо це є правдою, що довіра до фінансових установ і до урядів, які спостерігають за ними, була підірвана кризою, ми повинні забити на сполох і задіяти у відповідь виважені дії, які змогли б відновити цю довіру.

Українські економісти ще з початку нового століття почали розробляти і науково доводити роль прийняття виважених та влучних господарських рішень для зростання економіки в цілому і ефективній діяльності кожної її ланки. Так, авторський колектив монографії під керівництвом В. Хобти пропонує складну, але досить обґрунтовану концептуальну схему формування господарських рішень з урахуванням ризику. Їх схема побудована на системі управління підприємством, у тому числі на підсистемі управління ризиком, та включає всіх задіяних суб'єктів (споживачі, постачальники, конкуренти, органи управління тощо), а також стан економіки в країні і в галузі, соціо-культурне середовище, стан міжнародних стосунків, політичну ситуацію і навіть погодні умови регіону [4, с. 68].

Насправді, ознаки кризи довіри досить важко пояснити. У Великобританії результати останніх опитів, що проводяться фінансовими фірмами, є двозначними. Як правило, вони показують, що соціальна довіра до фірм трохи знизилася, з іншого боку, люди продовжують довіряти їм навіть більше, ніж вони довіряють Державній службі охорони здоров'я або БІ-БІ-СІ. Втім, опити БІ-БІ-СІ, що проводяться, показують протилежний результат.

Банки посилаються на статистику, щоб показати, що їм довіряють більше, ніж супермаркетам. Тоді як сайт супермаркетів свідчить про те, що правдивою є протилежна думка, і супермаркети розширюють різнома-

нітність своїх фінансових послуг у надії, що суспільство довірятиме їм більше, ніж воно довіряє банкам, яким значною мірою допоміг уряд. Ринок незабаром мусить довести правоту однієї із сторін.

У Сполучених Штатах Америки зараз проводиться більш систематичне і незалежне дослідження, здійснюване економістами в Школі бізнесу університету Чикаго. Їх індекс соціальної довіри, заснований на широко-масштабному опиті тих членів американських сімей, які ухвалюють в сім'ї фінансові рішення, дійсно показав різке падіння довіри з кінця 2008 і на початку 2009 років, що прийшло за крахом «Lehman Brothers» [7].

Це зниження довіри спричинив вплив уряду і його регулюючих органів на банки і біржу. Більш того, опити показали, що зниження довіри знаходиться в сильній залежності від фінансової поведінки. Іншими словами, якщо ваша соціальна довіра до ринку і до того, як він регулюється, різко знизилася, ви навряд чи вкладете гроші у банки або інвестуєте в цінні папери. Тому зниження довіри має реальні економічні наслідки.

Однак останнє дослідження, опубліковане в липні 2009 р., показує, що довіра до банків і банкірів продовжує відновлюватися, і досить різко. Це позитивне явище для біржі. Також у діях уряду та у фінансовому регулюванні присутнє дещо більше упевненості, ніж у кінці минулого року. Останній момент, який, без сумніву, відображає спроби адміністрації Обама реформувати нефункціональну систему, яку вона успадкувала, особливо важливий, оскільки найрізкіші зниження рівня інвестиційних намірів були серед тих, хто втратив віру в здатність уряду здійснювати регулювання. Може здатися, що відновлення довіри до Федерального резервного банку і Комісії з цінних паперів і біржових операцій є економічно важливішим, ніж відновлення довіри до Сітібанку або Американської міжнародної групи. Продовження диспутів у Конгресі про точні деталі реформи могло б унаслідок цього мати економічні наслідки, якщо відчуття, що система не буде ретельно реконструйована, набуде поширення.

Усі ці дані показують середній рівень і відображають загальні погляди учасників

голосування та інвесторів. Але також відомо, що індивідуальні думки значною мірою є неоднорідними: одні дуже довіряють іншим людям, фірмам і установам, з якими вони ведуть бізнес, інші, за визначенням, є недовірливими.

Дослідники з інституту Європейського університету у Флоренції і Каліфорнійського університету в Лос-Анжелесі нещодавно продемонстрували, що існує взаємозв'язок між соціальною довірою та індивідуальним доходом. Досвід загальноєвропейської громадської думки, яка досліджувалася протягом багатьох років, дозволяє знайти цей взаємозв'язок. Він ставить прості, але важливі питання про те, наскільки індивідууми готові довіряти тим, з ким вони мають справу.

Дані дослідження показують, що ті, хто має рівень довіри набагато нижчий, ніж у середньому по країні, у якій вони живуть, найімовірніше мають і нижчі доходи. Можна припустити ту причину, що люди з невеликим доходом вважають життя несправедливим і тому не довіряють тим, хто їх оточує. Іншими словами, якщо ваші результати явно відрізняються від показників середнього рівня довіри, ви, ймовірно, потерпите невдачу, або тому, що ви так не довіряєте іншим, що упускаєте можливості для інвестування і взаємовигідного обміну, або тому, що ви такі довірливі, що відкриваєтеся для шахрайства і зловживань [7].

Недовіра в суспільстві примушує людей робити вибір на користь посилення державного регулювання, затверджує кваттет економістів, що складається з Пилипа Агійона, Янна Алгана, П'єра Каюка і Андрія Шлейфера [1, с. 13]. Безліч міжнародних досліджень, присвячених держрегулюванню економічного життя, показують одну і ту ж картину: рівень державного регулювання пов'язаний з рівнем довіри в суспільстві.

Показати силу моделі, що визначає зв'язок між довірою і державним контролем, економісти узялися за даними різних досліджень. Залежність між низьким рівнем довіри і попитом на регулювання показується за даними World Values Survey, що охоплює 57 різних країн, – від Алжиру і Австрії до Зім-

бабве і США. Розрахунки на основі 4 хвиль обстеження (1981-2000 рр.) показали: країни з високим рівнем соціальної довіри (англосаксонські країни і нордичні держави) не регулюють діяльність підприємців так старанно, як це роблять країни Середземномор'я, Латинської Америки і Африки. Контролюючи різні змінні в регресійному аналізі (ВВП, рівень освіти в країні, чисельність населення), дослідники виявили тісний зв'язок між соціальною довірою і регулюванням, на 99%-му інтервалі, про який би тип довіри не йшлося. Тобто логіка «держава – погана, а бізнес – ще гірший» підтверджується емпірично [7].

Проте у підвибірці з бідних країн виявляється, що зв'язок між цими явищами не є таким щільним і значущим. Пояснення цьому факту надається таке: у перехідних і бідних економіках ще не склалася «хороша» або «погана» рівновага.

Дані дослідження International Social Survey Program за 1990 і 1996 рр. прояснюють деякі аспекти попиту на регулювання (обстеження Life in Transition Survey за 2006 р., що охоплює 28 країн Європи і Центральної Азії, служить аналогічній меті). Наприклад, у таких постсоціалістичних державах, як Росія, Словенія, Болгарія і Східна Німеччина, населення активно виступало за контроль над цінами (наприклад, у Росії 92% громадян висловлювалося «за», а східні німці – 82%) і зарплатами. Країни Середземномор'я також показують високий рівень бажаного контролю серед населення, а держави англосаксонського і скандинавського капіталізму висловлюються меншою мірою за контроль над цінами і зарплатами (менше половини схвалювали подібні заходи).

Результати регресійного аналізу також показують цікавий зв'язок: люди, які не довіряють своїм співвітчизникам, сприймають економічну конкуренцію шкідливою (на рівні 99%), а демократичний спосіб управління державою – «поганим способом», що перешкоджає розвитку економіки.

«Найнесподіваніший результат полягає в тому, що регулювання саме по собі впливає на рівень довіри», – відзначає кваттет економістів. Якщо суспільство тотального контро-

лю, яке відрізняється украй низьким рівнем довіри співгромадян один до одного, проходить через лібералізацію, його неодмінними супутниками виступає соціальна дезорганізація і висока корупція. І саме тому співгромадяни починають сумувати за «залізною рукою» [1]

Сьогодні соціальна недовіра в Україні є тотальною. Причини цього є різними: від нерозподілених взаємних прав до відсутності чіткого суспільного договору. Не потрібно суспільний договір розуміти як якісь підписані документи. Це, скоріше, стан суспільства, коли його члени поводять себе так, як вони домовилися на національному рівні. Неформальні установки членів цього суспільства є різноманітними, але мають чимало спільного. Вони і становлять критерії легітимності.

Інститути, через які ведеться діалог людини, її сім'ї, домогосподарства, з одного боку, і держави, бізнесу, з іншого, і є громадянським суспільством. Його розвиток (соціальний капітал) і висока переговорна сила лежать в основі довіри людини до влади і бізнесу.

Проте період кризи надає і шанс. Від нас залежить, чи обмежимося ми локальними заходами і використаємо її як можливість все заново переділити, чи спробуємо подолати її трансформацією всіх сфер життєдіяльності країни.

Не менш важливим є ефект соціальний. Має докорінно змінитися місце людини в діалозі з владою та бізнесом. З бізнесом традиційно його ведуть профспілки. Вони повинні повернути до себе довіру працівників.

У діалозі з владою суспільство виступає немічно і малоефективно. Партії монополізували комунікативні канали і вмикають їх лише перед виборами. ЗМІ, отримавши відносну свободу тем, залишилися змістовно заангажованими або, під маркою "редакційних засад", відверто цензурованими.

У багатьох публікаціях українських економістів пропонується введення категорії суспільної власності та адміністрування, включення механізмів рентних відносин у формування суспільного бюджету, вирішення питань забезпечення інститутів громадян-

ського суспільства, виключення залежності і шантажу цих громадських структур як з боку держави, так і з боку бізнесу. Метою пропонуваного змін має стати такий стан, коли голос громадськості буде почуто. Це може бути першим кроком до встановлення довіри в суспільстві.

Чи можна сподіватися, що політики тим чи іншим чином будуть сприяти збільшенню рівня довіри в суспільстві, зокрема до публічних інститутів? За останні роки уряд навряд чи зробив правильні кроки у цьому напрямку. Величезна кількість непрозорих приватизаційних скандалів, намагання адміністративного регулювання тих сфер, які повинні функціонувати за ринковими законами, відсутність прозорих механізмів контролю уряду не дозволяють припускати те, що у держави є розуміння проблеми довіри.

Хоча останнім часом про це ведуть мову все більше і більше експертів. Зокрема, О. Пасхавер [5] вважає, що питання довіри має стати першочерговим для Президента. Але навряд чи можна виховувати довіру в суспільстві, використовуючи методи обіцянок: тільки 16% населення вірить, що підвищення пенсій є результатом послідовної політики уряду з підвищення добробуту. Зрозуміло, якщо зробити 10 подібних кроків протягом року, суспільство зовсім інакше буде сприймати уряд. Але зазначимо, що підвищення пенсій здійснюється на тлі адміністративного втручання з метою обмеження зростання цін майже у всіх сферах соціально-економічного життя. Соціальна довіра є певного роду інтегральним мотивом, який лише частково включає в себе аналіз та знання. Під знанням у нашому випадку розуміються підтвержені і визнані зобов'язання.

На підставі викладеного матеріалу можна зробити такий висновок. Відновлення і закріплення довіри в країні через зміцнення інститутів громадянського суспільства і є тією умовою, за якої кроки щодо подолання кризи стануть ефективними. І кінцевою метою цих кроків має стати не послаблення ролі бізнесу, не посилення ролі держави, а зміцнення переговорної сили громадянського суспільства, його інститутів.

Потрібне нове наповнення суспільного договору, що забезпечить у країні діалог, від якого виграють і бізнес, і держава, і громадянин.

Література

1. Демин С.С. Концептуальные основы инновационной модернизации высокотехнологичных и наукоемких отраслей экономики России / С.С. Демин // Вестник МГОУ. – Сер. «Экономика». – 2011. – № 2. – С. 12-14.

2. Кеннет Дж. Эрроу Коллективный выбор и индивидуальные ценности / Кеннет Дж. Эрроу; пер. с англ. Ю. Яновская. – М.: Изд-во ГУ ВШЭ. – 2004. – 204 с.

3. Эмерсон Р. Нравственная философия / Р. Эмерсон. – Мн.: Харвест; М.: АСТ, 2001. – 217 с.

4. Формирование хозяйственных решений: моногр. / Авт. кол. под. рук.

В.М. Хобты. – Донецк: Каштан, 2003. – 415 с.

5. Пасхавер А. Эксперт: Украина слишком коррумпирована, чтобы помочь экономике [Электронный ресурс] / А.Пасхавер. – Режим доступа: <http://glavcom.ua/news/68669.html>. [Дата доступа 15 ноября 2012].

6. Перспективи економіки України в умовах глобальної макроекономічної нестабільності: Аналітична доповідь / Жаліло Я.А. і інш. – К.: НІСД, 2012. – 43 с.

7. Wold Development Indicators [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://datatabank.worldbank.org/Data/Views/%20Indicators> [Дата доступу 02 листопада 2012].

8. Динаміка рівня довіри громадян до політичних та соціальних інституцій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/modules/pages/upload/file/dynamika.doc>. [Дата доступу 02 листопада 2012].

Надійшла до редакції 28.05.2013 р.